

Олена ЮСІКОВА

**ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОВІРКИ
(на матеріалі говірки села Хоробичі
Городнянського району Чернігівської області)**

Актуальним завданням дослідження сучасного стану говірки як діалектної системи, крім аналізу її постання і розвитку, тобто аналізу її динаміки від давнини і до сьогодення, є простеження її типологічних особливостей в українському діалектному просторі.

Дослідження типологічних особливостей українських говірок, що і сьогодні залишається не до кінця розв'язаною проблемою української і слов'янської діалектології, вперше було започатковано К. Михальчуком, який, зокрема, запропонував наукові принципи обстеження українських діалектів та їх класифікації [1: 18].

Вивчення типологічних особливостей говірок як діалектних систем передбачає дослідження їх структури, яка формується як під впливом внутрішніх факторів, так і зовнішніх впливів. Фактор впливу літературної російської та української мов, на нашу думку, слід розглядати окремо [2: 68]. Типологічні особливості діалектної системи формуються залежно і від часу формування самої діалектної системи. Типологія говірки може визначатися не лише в аспекті контактування чи чистоти діалектної системи, а також в аспекті типологічної єдності говірки на певному рівні мови. Цікавий аспект структурної типологізації говірок був досліджений С. М. Толстою. Так, учена пропонувала розглядати говірки за типом їх вокальної підсистеми, орієнтуючись на „дослідження загальної вокалічної моделі слов'янського слова, орієнтованої на наголошений склад як просодичний центр слова” [3: 104].

Об'єктом нашого дослідження є типова перехідна говірка українсько-білоруської контактної зони – говірка села Хоробичі Городнянського району Чернігівської області. Відомо, що перехідна говірка є цікавим об'єктом з точки зору виділення її типологічних особливостей. Тип перехідної говірки при контактуванні двох різних мов визначається наступними факторами: в межах ареалу якої мови перебуває говірка і підоснову якої мови вона має: серед структурних явищ в межах говірки можуть бути виділені елементи однієї й другої мови, а також як наслідок інтенсивних контактів – спільні явища.

Як відомо, регіон Чернігівського Полісся був представлений у працях В. Ганцова, а 50-ті роки минулого століття – у Матеріалах до Атласу

української мови. У 1951 році село було обстежене Ф. Т. Жилком, О. І. Білодідом, Ф. С. Дубровським і Н. Д. Мартиненком. Цей регіон як типово східнополіський був виділений К. П. Михальчуком у праці „Наречія, поднаречія і говори южної Росії в зв'язі з наречіями Галичини?” як окрема група північного поліського наріччя [8: 7], який загалом підтримав погляди О. Шафонського про власне український характер цих говірок, на протигвагу думці Є. Ф. Карського і Московської діалектологічної комісії про те, що ці говірки є білоруськими [8: 6-7]. Ф. Т. Жилко досить слушно ставить питання про природу говірок північно-західних районів Чернігівщини [8: 6-7], до яких належить і говірка села Хоробичі. Автор схиляється до думки, що ці говірки є говірками українськими за основою, за найважливішими рисами є перехідними говірками між українською і білоруською мовами, що зазнали значного нашарування, особливо у фонетичній системі, рис білоруської мови. Типовими рисами вокалізму досліджуваної говірки є наступні: залежність від наголошуваності якісних характеристик фонем, спорідненість наголошеного вокалізму говірки з білоруським дисимілятивним аканням, довгість переднаголошених голосних фонем (риса, яку виділяв ще О. О. Потебня, підтвердили Ф. Т. Жилко і П. С. Лисенко) – спільна риса з білоруською мовою, про що писав і В. М. Брахнов [9: 69].

Важливий аспект типологічного опрацювання діалектних систем перехідної зони, зокрема, зони українсько-білоруської перехідності, піднімала Т. В. Назарова [5: 5]. У своїй праці „Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті” учена зосередилась на типових явищах, що були підібрані з погляду вивчення особливостей і закономірностей міжмовного і міждіалектного контактування в зоні говорів давньої формації, спонтанно-органічному розвитку яких протягом історії не перешкоджали якісь скільки-небудь серйозні екстралінгвістичні чинники. Учена наголошувала, що характер мовної суміжності – взаємодія діалектів однієї мови, співжиття близькоспоріднених мов чи контакти мов із відмінними системно-типологічними ознаками, а також хронологічні межі контактів, різноманітний вплив позамовних чинників [5: 8] є вирішальними факторами для визначення завдань лінгвогеографічного опрацювання досліджуваної території і, на нашу думку, типологічного її вивчення.

Т. В. Назарова вводить до наукового обігу термін „умовна норма передконтактного стану” [6: 20] певної діалектної системи, яка може бути реконструйована за даними відповідних говірок неконтактних зон. Введення поняття „умовної норми” дає можливість здійснити розгляд функціонування перехідної діалектної системи у часі і просторі. Саме контактні зони учена розглядає в ретроспективному відтворенні відрізків лінії розвитку, у тому числі й еволюційних змін контактного походження [6: 16]. Наступним етапом розгляду функціонування перехідної говірки, як вважає дослідниця, є простеження інтеграції несистемних явищ (безпосередня інтерференція – напр., спорадичне акання), що відповідає

статусові так званої ‘мішаної говірки’. І, нарешті, завершальним етапом вивчення перехідної говірки є дослідження взаємодії системних явищ, а саме, дослідження „часткової або повної інтеграції опосередкованої інтерференції” діалектних явищ (напр. послідовне дисимілятивне акання), що і дає можливість виділити типологічні особливості перехідної говірки. Т. В. Назарова основний принцип виділення інтерферентних явищ за У. Вайнрайхом [6: 16] логічно переносить на міждіалектні контакти, що є проявом взаємовідносин систем, що мають значну типологічну подібність, зумовлену генетичною єдністю та спільними тенденціями розвитку. Простеження територіальних типових рис досліджуваної говірки передбачає розгляд її у площині ширших діалектних континуумів, і зокрема, території Чернігівського Полісся в цілому. Цікавим є щодо цього є зауваження Ю. Шевельова про те, що „порівняно з іншими місцевостями Чернігівщини, він (пункт Хоробичі) стає відбитком одного етапу розвитку українського чи білоруського вокалізму, інші місцевості відбивають інші етапи, і так розподіл фактів у просторі стає своєрідним відбитком їх розподілу в часі – в історії української й білоруської мови” [7: 73].

Щодо структурної типологізації говірки на фонетичному рівні, то тут визначальними є фонологічні особливості говірки, склад її вокальної системи. Для говірки села Хоробичі властиві дифтонгічні фонемі [іє] і [уо], що є типовими північноукраїнськими дифтонгами. Як відомо, проблема північноукраїнських дифтонгів є чи не основною для всієї української системи голосних, бо саме на цій підставі учені виділяли два типи українського вокалізму: північний і південний. Ці два типи були виділені на основі залежності функціонування і виникнення північних дифтонгів від наголошуваності у північній частині українських діалектів і відсутності такої залежності – в південній. Якісні характеристики фонем залежали від особливостей системи наголошуваності, переднаголошені голосні були довгими. Дифтонг [іє] мав місце в говірці лише під наголосом і був рефлексом давнього [ĕ] і давнього [e] в новозакритому складі. Карта рефлексії ненаголошеного [ĕ], укладена А. М. Залеським за матеріалами 1978-1987 років [10: 41], яка охоплює і Городнянський район Чернігівської області, підтверджує думку автора про те, що з часу появи праці В. Ганцова про класифікацію українських говорів особливостями північних українських говорів „беззастережно визнано різну залежність від положення щодо наголосу рефлексію [ĕ]... після м’яких приголосних...” [10: 42] Слід зазначити, що з двох виділених у 50-х роках тенденцій до розширення варіативного представлення дифтонгічної хороборської фонемі [іє], а саме: 1) під впливом літературної норми все більша кількість лексем на місці давнього [ĕ] у новозакритому складі рефлексують як [і], [и]; 2) давній [ĕ] рефлексує як [іє], [e] під наголосом і як [e] в ненаголошеній позиції за підкріплення впливу білоруської і російської діалектної вимови, у говірці виявилася друга тенденція. Так, наприклад, на сучасному етапі в обстежуваній говірці лексема *річка* зустрічається лише в таких варіантах:

¹*p'ieчка*, ¹*речка*, ¹*p'ечка* лексема *місяць* лише в таких варіантах: ¹*m'es'au*, ¹*m'esau*, ¹*m'ies'au*, при цьому дифтонгічна вимова давнього [ě] властива старшому поколінню, вимова давнього [ě] як [e] – властива середньому поколінню. Типову для говірки рефлексію маємо і у лексемах: ¹*n'esh'kom*, ¹*b'ieliiy*, ¹*ca'kiera*, ¹*віера*, ¹*viet'er*, ¹*v'eter*.

Показово, що зазначена тенденція була властива говіркам як Чернігівського, так і Київського Полісся загалом. Але, як зазначає А. М. Залеський [10: 43] явище варіативності рефлексів давнього *ě* відмічені у говірках Чернігівського Полісся, як правило, в наголошеній позиції, на відміну від говірок Київщини.

Досліджувана говірка послідовно перебуває в ареалі акання, що типологічно зближує її не лише з перехідними говірками східнополіського ареалу, а і з частиною перехідних говірок середньополіського ареалу [5]. Досить послідовно [o] під впливом сусідніх білоруських говірок набуває більш широкої вимови і переходить в [a], напр.: *vaŭ'ki*, *vapa'ni*, *ka'lod'az'*, *ka'lisca*, *pra's't'i*, *la'tajut'*, *ka'l'ic'*. Але у закритих складах і під наголосом, як правило, зберігається [o], напр.: *ko'lok*, *otka'zala*, *na'loženo*, *pod o'k'nom*. Зокрема, у префіксі-приймнику [под-] (на відміну від регіону Київського Полісся). Отже, якісні характеристики хороборських фонем залежали від особливостей системи наголошеності, що є ознакою північних говорів в цілому. Так, описуючи чернігівські дифтонгічні звуки, О. Шахматов, а за ним В. Ганцов зазначали їх різне звучання в наголошеній і ненаголошеній позиції. В. Ганцов виділяв таку одну з найхарактерніших рис північних українських говорів, що безпосередньо простежувались у досліджуваній говірці, як „дифтонгам...наголошених складів (замість [ō], [ē] довгих) в аналогічних позиціях без наголосу відповідають в середині звуки [o] і [e] з диспалаталізацією попереднього приголосного...” [4: 80-144]; (В досліджуваній говірці села Хоробичі цей закон має тільки часткову силу, поширюючись тільки на певні позиції ненаголошеного дифтонга [ie], напр.: після губних приголосних (найчастіше), після [p] і [л]); від попереднього явища слід відрізнити заміну ненаголошеного [a] на [e] по палаталізованих приголосних, що було поширене на Чернігівщині (і властиве досліджуваній говірці): *iey'ce*, *ie'lina*, *iek'bi*; цілковите отвердіння звука [p] в морфологічних закінченнях.

Залежність від наголошеності якісних характеристик фонем в багатьох випадках споріднює говірку села Хоробичі з говірками білоруської мови [11]. У вокалізмі говірки села Хоробичі наголошеність (експіраторна сила наголосу та його тональна висота) не обмежувалась самим наголосом складом, а тягнулась, понижуючись, на післянаголошених складах, редукуючи до певної міри квантитативно і квалітативно ті післянаголошені голосні, що легко піддаються редукції. До останніх О. Курило відносила голосні [a] і [a^ε]. Експіраторна сила голосного *ō* в наголошеному складі, за

спостереженнями О. Курило [12: 16], лиш в незначній мірі переважала експіраторну силу переднаголошеного складу, зокрема, переднаголошеного [a], який за довгого переважав голосний в наголошеному складі. Тональна висота такого [a] була нижчою за тональну висоту наголошеного складу, напр.: *za' bim'*, *da' kās' m'i*, *x' val' ičā*, *nāni*, *mā' di* і т.д. Наведені приклади дають можливість простежити паралелізм між переднаголошеним вокалізмом говірки села Хоробичі і білоруським дисимілятивним аканням [11: 11]. Як писав Ю. Шевельов, „найближче до розв'язання проблеми дисимілятивного акання... підійшла О. Курило, і це почасти саме тому, що в Хоробичах їй пощастило спостерегти постання дисимілятивного акання в самому перебігу” [7: 74]. Причину появи дисимілятивного акання Курило вбачала в тому, що посилення експіраторного наголосу викликає редукцію попереднього складу, редукція означає наближення органів мови до стану спокою, себто до найширшої їх позиції.

Довготу переднаголошених фонем як одну з характерних особливостей північних говірок, зокрема, говірок північно-західних районів Чернігівської області, виділяли ще О. О. Потєбня [9: 69], а серед дослідників ХХ століття – Ф. Т. Жилко [8: 6-7] і П. С. Лисенко [13: 21]. Учені вбачали в цьому явищі безперечний вплив білоруської мови. Так, зокрема, П. С. Лисенко, описуючи фонетичні особливості говірки села Красне (село Красне, як і Хоробичі, знаходиться найближче до кордону з Білорусією, де вплив білоруських рис на перехідні говірки найсильніший), говорить про послідовне вживання на місці ненаголошеного [o] фонем [a], напр.: *ka' liska*, *ma' roz*, *xa' dit'* [13: 26]. Дослідник зазначає, що така особливість виникла, очевидно, під впливом наголосу, „голосні в першому наголошеному складі здовжуються: на місці [o], наприклад, звучить два [a] з різними відтінками, перше з них ближче до [o]: *xaā' d' im'*, *b' alaag' p' ieuū*, після губних на місці першого [a] іноді вчувається *o: voaū' k' i*, *boaab' ri...* [13: 69]. Ця риса була відмічена і В. М. Браховим у селі Лопатні Любецького району Чернігівської області, що розташоване на межі з Білорусією. Для української мови, де найбільшу довгість складу отожнюють з його наголошеністю, така особливість досліджуваної хороборської говірки була незвичною.

Зокрема, В. М. Брахов писав, що для цієї групи говірок характерним є подовження голосних звуків [a], [e] перед наголошеними складами з голосними високого піднесення [i], [y], рідше [e], та подовження [o] в наголошених нових закритих складах. Подовження звука [a] буває перед [i], [e] з [ě], рідко перед складом з [o] і [a]. Подовження звука [e] спостережено в тих позиціях, що і звука [a], а саме перед наголошеними складами з [i], [y], в окремих випадках перед наголошеним складом із звуками [e], [o], [a].

Так, подовження звука [o], як твердить Ф. Т. Жилко [8: 12], іноді спостерігається у позиції під наголосом у нових закритих складах як паралель до лабіалізованих „дифтонгів”: *вōз* – *вуоз*, *па' рōг* – *па' руог*. В

окремих випадках подовження [o] може бути і в наголошених відкритих складах.

Різна реалізація фонемі [e] в ненаголошеній позиції, що є рисою досліджуваної говірки, належить до списку типових особливостей, які прогиставляють польські говори південним, що прямо чи посередньо пов'язано із специфікою трансформації у цих двох давніх діалектних утвореннях інтонаційно-часових відношень: на півночі відсутнє звуження ненаголошених репрезентантів [e] – [e^u], [и^e], [и], а на півдні таке звуження має місце. Довгота і пов'язана з нею звужена і напружена артикуляція голосних сприяли збереженню попередніми приголосними властивої їм споконвічної м'якості, і вели до розвитку напівм'якості попередніх приголосних у повну м'якість.

Про те, що у досліджуваній говірці розвитку напівм'якості приголосних у повну м'якість перед голосним [ē], а потім і збереженню цієї м'якості сприяла довгота голосного, свідчать також випадки, коли в одній і тій самій морфемі перед [e] в закритому складі приголосний м'який, а у відкритому складі – твердий, напр.: с'ем – се^lми, |ос'ен' – |осен'і, |йас'ен' – |йасен'а та ін.

Сьогодні у говірці села Хоробичі тенденція до асиміляції широкого хороборського [e] з дифтонгічними фонемами вже завершена. На її місці зараз спостерігається у деяких лексемах явище заміни недифтонгізованого, ненаголошеного [e] на [a] за білоруським типом і залишки збереження дифтонгічної вимови старого [e] під наголосом як дифтонга [ie]. Так, наприклад, сьогоденне обстеження говірки виявило такі фонетичні варіанти лексем: |в'іет'ер, м'а|т'іел'іца, м'а|к'іен'кі, хр'іен, |віера, шіест', і в ненаголошеній позиції: п'а|рум', пл'а|тут', з'а|л'ена, дв'а|нацат', п'ер'а|рив, п'а|кут'.

У сфері консонантизму типовою рисою досліджуваної говірки є, наприклад, належність її до ареалу функціонування твердого [ц]. Спираючись на дослідження Т. В. Назарової, А. М. Залеський, зокрема, вважає, що ізгласа диспалаталізації [ц] проходить південніше загального пасма ізглас поширення білоруських рис у зоні перехідності. Типовими консонантними особливостями говірки є також домінування твердого [р], твердість губних приголосних і збереження півм'якості шиплячих приголосних.

На морфологічному рівні структурними типовими особливостями досліджуваної говірки можуть бути виділені наступні: вживання стягнених і нестягнених паралельних форм іменників [*jo] основ: в^lшеї і вух; вживання нестягнених прикметникових форм у всіх відмінках, крім називного однини у прикметниках чоловічого роду, які вживаються без кінцевого нескладового звука [ї], напр.: |куци, |добр'і. Крім прикметників чоловічого роду називного відмінка, стягнені форми, паралельно з нестягненими, були властиві називному відмінку множини присвійних прикметників з основою на губний або зубний приголосний, напр.: |мач:

ини і ¹мач: *инийе*, *бат'ков'і* і ¹бат'ков'ийе, паралельні форми спостерігаються і у займенниках, і у порядкових числівниках, напр.: *ко¹тори* і *ка¹торийе*, *н'ерви* і *н'ервийе*. Короткі і повні форми також паралельно функціонують у говірці, їх вживання пов'язане з контекстуальними умовами і не залежить від семантики, напр.: *вин'ес'ени* і *раз¹данійе*, *ук¹рашеніе* і *пак¹рашеніе*, вживання у складених дієслівних присудках коротких інфінітивних форм, напр.: *хочеца сн'і'ват'*, *будут' сгу¹жит'*, *мо¹гу ска¹зат'*. Типовою північноукраїнською рисою говірки є вживання закінчення [і] (на відміну від [іі]) у прикметниках і займенниках у називному відмінку множини, напр.: *добри*. У наведеному прикладі хороборська фонема [і] – це звук ближчий до фонемі [іі], ніж до [и]. Адже цілком слушним видається зауваження В. Ганцова про те, що „істотна відмінність між поліським „и” (і) і південним відтінком цього звука залишається в тому, що південне „и” має справді дуже обнижену артикуляцію... поліське „и” – це широкий відтінок звука і переднього творення. Артикуляцією воно не має жодного нахилу до „е” [4: 6]. Серед типових рис говірки, що свідчить про її перехідний характер і вплив білоруської мови є функціонування протетичних [в] і [і, и] на початку слів, напр.: *войстри*, *вуж*, *восен' (у¹восен')*, *воре*, *иска¹жу*, *ік са¹б'е*, вживання префікса [су-] у дієслові *сустр'е¹кат'*, вживання злитих прийменниково-іменникових, числівниково-іменникових і прислівникових форм, напр.: *а¹б'іден'* (один день), *па¹чах* (по очах), *вс'ад¹но* (все одно), *а¹тул'*, *та¹н'ерак'і*. Типовою є і така особливість розглянутої говірки як вживання форм називного відмінка однини іменників на [е], напр.: *се¹л'ане*, *са¹с'ід'е*, а також називного відмінка однини іменників середнього роду на –е: *н'ірійе(е)*, *ка¹м'ін': е*, *ве¹с'ін': е*, *с¹м'ім'е* [14: к. № 205]. Вживання у родовому відмінку однини прикметників чоловічого і середнього родів з основою на твердий приголосний закінчення [ага].

На лексичному рівні типовою особливістю говірки може бути виділений масив типової поліської лексики. Так, наприклад, село Хоробичі послідовно попадає в ареал функціонування лексеми *аб'лога* (переліг), що є спільною рисою досліджуваної говірки не лише з східнополіськими говірками, а і з частиною середньополіських говірок [5: к. № 87], подібну ареальну характеристику має лексема *к'лун'а* (приміщення для снопів), *туле¹н'а* (курень – зараз у пасиві), *зуби* (гриби). Виділяється група типової східнополіської лексики, яка і зараз представлена в активному вжитку у досліджуваній говірці, що робить її типовим репрезентантом як північноукраїнського, східнополіського, так і перехідного до білоруської мови діалектного ландшафту. Зокрема, у говірці виділяються лексеми: *з'лижка* (грудка землі, снігу), *ганк'і* (східці на ганку), *за¹машка* (функціонує у говірці з модифікованим значенням: не замочена плоскінь, а особливий сорт конопель без насіння, який легше піддавався обробітку), *кайстра* (торба), *комен* (функціонує з видозміненим значенням: не

частина димаря над дахом, а прибудова в печі для виходу диму), *куз* (гуля на голові), *лат'анка* (вив'язане з латок рядно), *ма'гієрка* (лексема, спільна з білоруськомовним континуумом, але нині вживається у значенні жителя білоруського села Перепис, походить від колишнього значення 'валяна шапка, подібна до бриля', яку носили білоруси), *ні'кал'ний* (уживаний для тіста), *п'ласт'є* (жердини для будівель), *тирлю* (метушня), *чу'гунка* (стара вузькоколійна залізниця), *чередниц'а* (довгий батіг з коротким пужалном) та ін. Лексеми *аб'лога* і *а'денак*, *ара'тар'*, *хі'б'ет* (здібності, талант) у фонетичних варіантах, що є типовими репрезентантами як діалектної українсько-білоруської перехідної смуги говірок, так і загалом східнополіських і прилеглих білоруських і російських говірок, перебувають в активному вжитку і у досліджуваній говірці. Нині у говірці у пасивному запасі зберігається і така архаїчна типowo поліська лексика як *кула'га* (кваша), *жєре'ло* (прохід у льох), *чік'мен'* (свита), *ча'куха* (довбня), *дрок* (гедзь), *зол'н'ік* (у Хоробичах відома лише у значенні 'невелика діжка для прання білизни на річці'). Виділені типологічні особливості говірки є домінуючими у смузі перехідних східнополіських говірок.

Отже, при вивченні типології такої діалектної системи як окремо взята говірка необхідно детально простежити її особливості як у плані територіальної визначеності на тлі українського діалектного континууму, так і з точки зору структурно-типологічної визначеності. Досліджувана говірка є цікавим об'єктом для простеження типологічних особливостей не лише північноукраїнської східнополіської Чернігівської діалектної зони, а і для простеження типології перехідних говірок українсько-білоруської зони перехідності.

1. Шевельов Ю. Про генезис у діалектологічній концепції К.Михальчука // Проблеми сучасної ареології. – К., 1994. – 18 с.
2. Герман К.Ф. Взаємодія української літературної мови з територіальними діалектами. Чернівці. Чернів. держ. ун-т. 1983. – С. 68.
3. Толстая С. М. Про принципи організації ненагошеного вокалізму в говорах з оканням / Праці XII республіканської діалектологічної наради. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 104.
4. Ганцов В. Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою). – К., 1923.
5. Назарова Т.В. Лінгвістичний Атлас Нижньої Прип'яті. – К.: Наук. думка. – 1985. – С. 5, 8.
6. Назарова Т.В. Інтерферентні ареали як об'єкт дослідження історичної діалектології // XIII республіканської діалектологічної наради. – К., 1970. – С. 20.
7. Шевельов Ю. Портрети

- українських мовознавців. – Видавничий дім „КМ Академія”. – 2002. – С. 73.
8. Жилко Ф.Т. Перехідні говірки від української до білоруської мови в північно-західних районах Чернігівщини // Діалектологічний бюлетень. – К., 1953. – Вип. 4. – С. 7.
9. Брахнов В.М. О.О. Потебня – діалектолог/ Діалектологічний бюлетень. – К., 1953. – Вип. 2. – С. 69.
10. Київське Полісся. – К.: Наук.думка. – 1989. – С. 41.
11. Вайтовіч. Н.Т. Ненаціскны вакальзм народных гаворак Беларусі. – Мінск.: ФВідавецтва „Навука і техника”, 1968.
12. Курило О. Б. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричі давніше Городнянського повіту тепер Сновської округи на Чернігівщині. – К.: З друкарні ВАН, 1924. – С. 16.
13. Лисенко П.С. Деякі особливості говірок Олишівського району Чернігівської області/ Діалектологічний бюлетень. – Київ, 1953. – Вип. 4. – 21.
14. Атлас української мови. Т.І: Полісся, Середня Наддніпрянщина та суміжні землі. – К., 1984.